

УДК 821.162.1 З. Фіш. А. Мальчевський

Людмила Ромашенко
ORCID 0000-0001-7567-9511

АНТОНІЙ МАЛЬЧЕВСЬКИЙ І ЗЕНОН ФІШ: ЖИТТЄВІ І ТВОРЧІ ПЕРЕТИНИ

Анотація. У статті в компаративному аспекті розглядається життєтворчість представників «української школи» в польській літературі – поета Антонія Мальчевського і прозаїка Зенона Фіша (Тадеуша Падалиці). Насамперед ідеться про точки дотику, наявні в біографії обох митців, оскільки їхнє життя тісно пов'язане з Україною: Антонія – з Волинню, Зенона – із Наддніпряниною. Саме цей фактор і зумовив зацікавленість письменників українською тематикою. Значну увагу приділено поемі «Марія» з її документальною основою, що принесла Мальчевському визнання лише після смерті автора. І закономірно досліджується вплив поеми на творчість Зенона Фіша, що проявляється в тематиці, образній системі, зокрема в моделюванні образу козака Мамає. Також декодується символічний зміст цього персонажа.

Ключові слова: український, польський, романтизм, поема, козак.

Інформація про автора: Ромашенко Людмила Іванівна, доктор філологічних наук, професор кафедри української мови та слов'янської філології Приазовського державного технічного університету.

E-mail: lirom5@ukr.net

Liudmyla Romashchenko

ANTONI MALCZEWSKI AND ZENON FISZ: LIFE AND CREATIVE INTERSECTIONS

Abstract. The article examines the life and work of representatives of the Ukrainian school in Polish literature – poet Antoni Malczewski and prose writer Zenon Fisz (Tadeusz Padalica) in a comparative aspect. First of all, it deals with the characteristic features present in the biography of both artists: the disorder of their personal lives, oblivion after death as it is unknown where their graves are. The lives of both artists are closely connected with Ukraine: Antoni – with Volhynia, Zenon – with the Dnipro region. It is this factor

that determined the writers' interest in Ukrainian topics. Considerable attention is paid to the poem "Maria" with its documentary basis, which brought Malczewski recognition only after the author's death. And the influence of the poem on the work of Zenon Fisz, which is manifested in the theme, composition, and figurative system, is naturally investigated. In the story "Taras' Night" lines from "Maria" are used as epigraphs to the work. In another work ("Pamiętnik legitymującego się szlachcica"), Malczewski's Maria is a female ideal, a standard. But perhaps the most points of intersection are in modeling the image of the cossack Mamai (the symbolic meaning of this character is decoded). Malchewski chose the image of Mamai not by chance. As it is known, the cossack Mamai is one of the most famous heroes of Ukrainian folklore. He is most often depicted on picturesque canvases of the 17th – 18th centuries, in the form of a crested cossack bandura player (the bandura is a symbol of the singing soul of the people): in a zhupani, blue harem pants, sapyan boots, in a pose with crossed legs. Nearby are indispensable attributes: a faithful companion horse – a symbol of will, an oak – a symbol of power, a weapon (spear, saber, rifle) – readiness for battle, a pipe – loneliness, cossack damask and a glass, which were placed in the grave, reminded of the transience of life and the fate of a cossack. Cossack Mamai – a symbol of invincibility; greatness of spirit and optimism of a Ukrainian; the singing soul of the people; the transience of life; courage. So, the brave gymnasium student Antoni, or "Antosko", as he was often called, posed before the artist in the image of the cossack Mamai, with a kobza in his hands, as evidenced by a lithograph by an unknown author. In the works of Z. Fisz, Mamai is one of the most important characters in the system of artistic images, the theme of Haidamachchyna is associated with him (the story "Zosia Żytkiewiczówna"). However, the semantics of this image differs from its interpretation in Ukrainian folklore. The article briefly examines the influence of Ukrainian writer G. Kvitka-Osnovianenko on Z. Fisz's work.

Keywords: Ukrainian, Polish, romanticism, poem, cossack.

Information about author: Liudmyła Romaschenko, Doktor (full) of Philological sciences, Associate Professor, Pryazovskyi State Technical University.

E-mail: lirom5@ukr.net

Ludmyła Romaszchenko

ANTONI MALCZEWSKI I ZENON FISZ: ŻYCIOWE I TWÓRCZE PRZECIĘCIA

Abstrakt. Artykuł analizuje w aspekcie porównawczym twórczość przedstawicieli "szkoły ukraińskiej" w literaturze polskiej – poety Antoniego Malczewskiego i prozaika Zenona Fisza (Tadeusza Padalicy). Przede wszystkim chodzi o punkty styczne obecne w

biografiach obu artystów, gdyż ich losy są ściśle związane z Ukrainą: Antoni – z Wołyniem, Zenona – z Naddnieprzem. To właśnie ten czynnik determinował zainteresowanie pisarzy tematyką ukraińską. Wiele uwagi poświęcono poematu „Maria” z jego dokumentalnym podłożem, który przyniósł Malczewskiemu uznanie dopiero po śmierci autora. Naturalnie, analizowany jest również wpływ poematu na twórczość Zenona Fisza, który przejawia się w tematyce, systemie figuratywnym, a w szczególności w modelowaniu wizerunku Kozaka Mamaja. Rozszyfrowana zostaje również symboliczna treść tej postaci.

Słowa kluczowe: ukraiński, polski, romantyzm, poemat, Kozak.

Nota o autorze: Ludmyła Romaszchenko, doktor nauk filologicznych (doktor habilitowany), profesor, Nadazowski Państwowy Uniwersytet Techniczny

E-mail: lirom5@ukr.net

Точки дотику наявні вже в біографії Антонія Мальчевського і Зенона Фіша, що й зумовлює вибір теми дослідження. Найперше, життя обох митців тісно пов'язане з Україною. Антонія – з Волинню (за деякими даними, тут, у селі Княгинин (Княгинине) Дубенського району на Рівненщині, народився в заможній шляхетській сім'ї, дитинство пройшло в Тарноруді, що на межі Волині, Поділля і Галичини, навчався у Кременці). Зенона – із Наддніпрянщиною: у селі Пруси (нині Михайлівка), недалеко від Сміли, що на Черкащині, Зенон Фіш жив. Сюди він ще в дитинстві переїхав разом із батьками (народився 10 липня 1820 року у селі Ключки під Белиничами в Білорусі, у збіднілій шляхетській родині). Освіту здобував у Забілоччі, Кам'янці та Златополі, у будинку маршалка Черкаського повіту Яна Мацевича, де працював писарем. У Прусах письменник і помер.

Життя Мальчевського (1793-1826) обірвалося рано, у 33-річному віці, і загалом доля була до нього не дуже прихильною: фатальне кохання, невиліковна хвороба, економічні труднощі (не було коштів на видання єдиного і останнього поетичного твору, який не приніс авторіві сподіваної популярності). І помер цей поет, що мав краплю королівської крові, самотній і всіма забутий. А щоб похоронити митця, влаштували продаж його речей на аукціоні. Тривалий час і його могила була недоглянута, а згодом узагалі зникла, і спроби знайти її не мали успіху (гірка доля таланту!). Як пише Т. Сеніна, «Нечисленним був гурт осіб, що становили траурний кортеж на його похороні. Не говорили

тоді, що «помер великий поет». Тільки друзі оплакували друга – «геній зник невідомий, як тінь без шелесту». Як і могила, якої не знайти...» [8].

Видання «Марії» за власні кошти автора, за його життя не перебрало навіть видавничих витрат. І лише через десять років поема здобула заслужену славу. З 1833 року її починають регулярно перевидавати (траплялося навіть по кілька видань на рік (загалом нараховується близько 120 видань поеми). Вона неодноразово видавалась у Варшаві, Петербурзі, Познані, Вроцлаві, Лондоні та інших містах Європи, перекладалась англійською, білоруською, італійською, латиською, німецькою, російською, українською, французькою, чеською мовами та мовою есперанто, що засвідчує велику популярність твору [див.: 7].

Творчість польського письменника Зенона Фіша (Тадеуша Падалиці (1820–1870) теж тривалий час була призабута, його твори не перевидавались, хоча повинні зайняти почесне місце в історії не тільки польської, а й української літератури. На жаль, у Прусах-Михайлівці небагато знають про видатного земляка навіть місцеві краєзнавці, досі достеменно невідомо, де його могила (як і могила Мальчевського). Хоча останнім часом вдалося віднайти на цвинтарі польське поховання (вимуруваний склеп, труна оббита зеленим оксамитом). За сміливими припущеннями (зі слів Тетяни Конаревої – михайлівської вчительки, залюбленої в історію малої батьківщини), це може бути могила Зенона Фіша, донині не знайдена. Чи підтвердиться ця гіпотеза, – покаже час...

Щоправда, в останні роки ситуація дещо змінилася. У 2017 році у видавничій науковій серії «Чорний романтизм» вийшла книга під назвою «Тарасова ніч. (Проза)» («Noc Tarasowa. (Proza)»), яка зібрала більшість розпорошених у періодиці творів автора. А в 2020 році вийшов об'ємний том «Розповіді та нариси. Замальовки з подорожей Україною» («Opowiadania i krajobrazy. Szkice z wędrówek po Ukrainie»), куди увійшли, крім нарисів, що дали назву книзі, прозові історичні твори «Зося Житкевичівна» («Zosia Żytkiewiczówna»), «Нестор Писанка» («Nestor Pisanka») і рання драма «Конашевич в Белгороді» («Konsziewicz w Białogrodzie»). Це видання побачило світ завдяки копіткій сподвижницькій праці колективу науковців, зокрема, професора, декана філологічного відділення Університету в Белостоці, відомого есеїста, компаративіста, дослідника

письменницької уяви авторів ХІХ і ХХ століть Ярослава Лавського¹ і професора Університету в Жешуві Марека Налепи – знавця літератури Просвітництва та епохи після розподілу Польщі (1795 р.).

Важливу, часто фатальну роль у долі Мальчевського відігравали жінки. Іноді вони підштовхували його до авантюрних учинків. Згада-ти хоча б стосунки із психічно неврівноваженою дружиною приятеля Софією Рудінською, яка після смерті поета, щоб не обтяжувати себе похоронними клопотами, повернулася до колишнього чоловіка...

Натомість про приватне життя Зенона Фіша немає відомостей. Але в його творах завжди наявні любовні колізії. Письменник з яко-юсь глибокою шанобою (аж до сентиментальної ідеалізації) повістує про почуття закоханих (звісно, коли йдеться про справжні почуття) і жалкує, що кохання сьогодні не таке, як було колись. Ось як, на-приклад, автор описує почуття в повісті «Зося Житкевичівна»: “Będzie wam powtarzał, iż Zosi i Stanisławowi od tej chwili świat przemienił się w oczach; że nie poznawali ani ścian izdebki, ani futuro; że serca ich grały jakąś niezemską harmonią i że nie przypuszczali, ażeby byli ludzie szczęśliwsi od nich. Zrozumie to każdy, kto kochał, ale kto kochał nie po dzisiejszemu, nie tą zimną miłością, na jaką patrzymy w salonach, ale tą czystą, ognistą, może śmieszna dla obojętnego widza, lecz drogą dla poety i prostego serca” («Буду ж вам повторювати, що Зосі та Станіславу від тієї хвили світ змінився. в очах; що вони не впізнавали ані стін кімнати, ані хутора; що серця їхні грали якусь неземну гармонію і вони не припускали, що є люди щасливіші за них. Зрозуміє те кожен, хто кохав, але хто кохав не по-сьогоднішньому, не тією холодною любов’ю, на яку дивимося в салонах, але тією чистою, огнистою, може, смішною для байдужого глядача, але дорогою для поета і простого серця») [11, 309]. Імовірно, у такому протиставленні любові «сьогоднішньої» (холодної, салон-ної) любові «не по-сьогоднішньому» (тобто чистій, щирій) завуальо-вана якась особиста драма, пережита автором.

1 Широ вдячна вельмишановному Пану професору Ярославу Лавському за те, що отримала це видання до своєї бібліотеки, а також професору Барбарі Шапрот (Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy im. Jana Długosza w Częstochowie) за ще один чудовий подарунок – книгу “Noc Tarasowa. (Proza)”.

Можливо, має рацію Марек Налєпа, погоджуючись із припущенням Марека Шлядовського, що над самотністю автора «Тарасової ночі» могла тяжіти якась родинна таємниця, фатум чи прокляття (чи, додамо, нещасливе кохання), оскільки письменник не створив родини, а за два роки до смерті збожеволів. При тім найліпше почувався, мандруючи по пустельних (безлюдних) місцях, на чому неодноразово наголошував [див.: 12, 70-71].

А. Мальчевський один із трьох найвідоміших поетів-романтиків, представників «української школи» в польській літературі: він – співець України польсько-шляхетської, Залеський – козацької, Гошинський – гайдамацької.

Зенон Фіш теж належить до представників «української школи» в польському письменстві (але у прозі), проте, на слушну думку вищезгаданого Марека Налєпи, він «переростає деяких з них вразливістю, художністю, інколи знаннями й інтелігентністю» [12, 16]. Українська тематика домінує в його творчості вочевидь тому, що значна частина життя митця пов'язана з українськими землями тодішньої Речі Посполитої.

Так само в Мальчевського зацікавлення Україною викликане його українським періодом біографії, зокрема навчанням у Кременецькій Волинській гімназії (ліцеї), де він почав формуватися як особистість. Дослідники стверджують, що кременецький період був чи не найщасливішим у долі поета: у пансіоні, в аудиторіях Кременецького ліцею і «Письменницькому клубі» він «захопився українською тематикою: запорізьким козацтвом, українською природою та переказами і піснями, а потім, разом із друзями, наслідував козаків у носінні одягу, зачісуванні чуба наперед та заплітанні косички, спадаючої на чоло. Тоді ж за ним та його хлопцями-однодумцями так і закріпилося прізвисько: «кременецькі чуби». В образі козака Мамає, із кобзою в руках, бравий гімназист Антоній, або ж «Антосько», як його часто називали, позував перед художником, про що свідчить літографія невідомого автора» [8].

Вочевидь, Мальчевський облюбував образ Мамає не випадково. Як відомо, козак Мамай – один із найвідоміших героїв українського фольклору. Найчастіше він зображений на живописних полотнах XVII–XVIII ст., у вигляді чубатого (з оселедцем) козака-бандуриста

(бандура – символом співучої душі народу): у жупані, синіх шароварах, сап'янових чоботях, у позі зі схрещеними ногами. Поруч невідмінні атрибути: вірний товариш кінь – символ волі, дуб – символ могутності, зброя (спис, шабля, рушниця) – готовність до боротьби, люлька – самотність, козацькі штоф і чарка, які клалися в могилу, нагадували про скороминучість життя та долю козака, якій щоразу загрожувала загибель. «Мамай-козак – символ непереможності; величі духу, оптимізму українця; співучої душі народу; швидкоплинності життя; мужності та відваги» [3, 476], – читаємо в «Енциклопедичному словнику символів культури України»¹.

- 1 Традиційний образ козака Мамаю освоювався українською літературою, активніше, – починаючи з відомого роману О. Ільченка «Козацькому роду нема переводу, або ж козак Мамай і Чужа Молодиця», де цей персонаж символізував безсмертя народу. Традицію продовжив історичний романіст Р. Іваничук, у творчості якого Мамай – це наскрізний образ.

Приміром, у романі «Журавлиний крик» Р. Іваничука Мамаїв кінь із вершником символізують незбориме прагнення народу до свободи: уява Любимського неодноразово малює коня, за допомогою якого в'язень (як і його літературний попередник козак Мамай) мріє вирватися на волю. Напівфантастичний образ сивого козака Мамаю, який уособлює силу зброї, рішучість у боротьбі за свободу, створено і в романі «Орда». Він виступає антиподом протоієрея Єпіфанія. Якщо останній уособлює силу слова і мислі, то перший – силу зброї. На наш погляд, прозаїк переосмислює традиційний фольклорний образ, що символізував невмирущість українського народу (як у романі О. Ільченка). Козак Мамай із конем і бандурою в руках ніби зійшов з відомої картини. Палаючи люттю, він хоче підняти повстання, щоб убити всіх з ордою в душах, переконаний, що «ніхто волі ще не випросив, воля – на вістрі шаблі!» [5, 406]. Єпіфаній, навпаки, заперечує пролиття крові, як предтеча Месії йде до людей зі словом новітнього Євангелія, прагнучи засвітити в їхніх душах храмові свічки, вірячи, що людей потрібно лікувати, очищувати від скверни у притворі Храму: «Я несу людям замість меча Слово. Меч став затяжкий для ослаблених рук, меч може тримати народ сильний духом, а дух зміцнюється Словом» [5, 368]. У такому підході виявляється гуманістична суть авторської концепції.

Якщо в «Орді» образ Мамаю уособлює силу зброї, рішучість у боротьбі за свободу, то в повісті «Замок» цілком протилежне «прочитання» цього образу, оскільки символ не має єдиного значення, у ньому завжди «є певна невизначеність між планом вираження (словом) і планом змісту (значенням)» [9, 11]. Тож козак Мамай тут, навпаки, є втіленням національної інертності, млявості, інфантильності, що увиразнюється завдяки повторюваним епітетам «замріяний», «лінивий», «сонний». Водночас мрійливо-пасивним началом не вичерпується глибинний зміст натури Мамаю. Його функція – підготувати співвітчизників до боротьби за незалежність, допомогти їм на складній і небезпечній дорозі національного поступу: «Я сповнив свою місію... привів для вас вороного коня, а ви його вже осіддали. Дбайте лише, щоб не спіткнувся він, та й щоб не заснули ваші лідари біля його копит, заколисані грою бандури» [4, 47].

Одне з таких полотен із зображенням Мамая побачив і З. Фіш під час своєї мандрівки до Мошен, маєтку графа Воронцова. У кімнатах палацу серед картин різноманітної тематики увагу автора привернуло два полотна – одне із зображенням українських вечорниць, інше – з Мамаєм: “Drugie malowidło wyobraża grającego na teorbanie Kozaka Mamaja, z potężną zakręconą za ucho czupryną i długimi, czarnymi włosami. Dwaj inni hajdamacy gotują kaszę, ale tuż obok widzimy tegoż Mamaja w chwilę tragicznej jego śmierci, powieszonego na dębie za nogi i z odciętymi rękoma. U spodu taki podpis:

Chocz dywyś na mene, chocz ne dywyś, a ne whadajesz,
Widkil rodom i jak zowuť, ni czyczyrk ne znajesz.
Koły trapyłoś komu w stepach buwaty,
To toj może prizwyszczе moje uhadaty.
Bo u mene imia ne odno, a jest ich do kata,
Tak zowuť, jak nabiżysz na jakoho swata
Żyd z bidy za ridnoho batka poczytaje,
A Lach myłostywym dobrodijom nazywaje” [11, 278].

Як зізнається Фіш, у нього також було зображення козака Мамая, але дещо іншого змісту: “Mój Mamaj, w czerwonej kurtce i sinych szarawarach siedzi po turecku na ziemi i gra na teorbanie. Wąsy ma ogromne, czuprynę długą, lecz niezakręconą za ucho. Opodał stoi biały jego koń, osiodłany i uwiązany do drzewa. Dwaj Kozacy gotują kaszę w kociołku, z których jeden siedzi na żydowskim kuferku, z butelką w rękę, drugi z czarką w jednej i z patykiem, na który nasadzony kawał mięsa w drugiej ręce. Trzeci Kozak, z lulką w ustach, bawi się z Żydziałkiem siedzącym w wózcyczku, zarzuciwszy mu na szyję powróż i tak go powożąc. Uzupełniają obraz dwaj Żydzi: jeden uwiązany do drzewa, drugi już dyndający na gałęzi, na której go powieszono za nogi” [11, 279]. Ще більшого драматизму картині надають підписи, що «розшифровують» її зміст: “Wszystko to byłoby dość martwym, jeśliby malarz na sposób słowiański nie udratyzował monologami całej tej sceny, pisząc od ust każdej figury słowa, w kierunku osoby, do której się stosują. I tak Mamaj

мówi do Kozaków: “Pyjte, chłopcі, і hulajte, тysz діло swoje społniajte. А bisowych Żydeniat ob peń, szczob znały jakij siohodnia deń”. Ucztujący hajdamaka mówi do towarzysza: “Pyj, brate, za Zosia, ta tiahny tuda і Mosia”. Joś woła: “Aj waj, mir, pane Mamaju! Pomyłuj mene, ja hroszej ni kopijki ne maju!”, na co hajdamaka odpowiada: “nam hroszej twoich ne treba, za takich Boh płatyt спасением z neba” [11, 279].

3. Фіш констатує, що таких і подібних зображень Мамая бачив кілька у шляхетських домівках в Україні, але дивується, чому лише один Мамай увічнений пензлем, а не бодай хтось інший із гайдамацьких вождів – Залізняка, Гонта чи Швачка. Письменник окреслює окремі віхи біографії Мамая: виходець із Запорожжя, козак щербинівського куреня, місцем свого перебування обрав степи над Бутом, звідки здійснював несподівані напади, навіюючи страх, грабуючи і вбиваючи. “Mamaj był to hajdamaka sprytny, przebiegły, kilka razy wpadał w ręce Rosjanów, Serbów, Polaków і zawsze uchodził szczęśliwie” [11, 279], – резюмує письменник.

Цікавою є позиція 3. Фіша в оцінці діяльності запорожців і гайдамаків з їхніми ватажками – автор протиставляє одних іншим. Так, у повісті «Нестор Писанка» автор засуджує дії Залізняка. Показовий у цьому сенсі візит Максима до батька. Старий запорожець, «з тих давніх запорожців» [11, 374], який пам’ятає Сірка, гнівно картає сина за його вчинки, розмежовує запорожців і гайдамаків: «Сину, – сказав Максиму одного разу, коли той привіз йому ляські оксамити і сукна, – поганий то гостинець, не по-козацьки ти робиш! Я був запорожцем, а ти, схоже, став гайдамакою. Я в чистому полі і в білий день добував здобич, а ти обдираєш купців і євреїв уночі, у коморах і на дорогах. Геть з очей, не доводь мене до гріха, бо як собаку тебе вб’ю!» [11, 374-375]. І все ж не можна позбутися враження, що письменник симпатизує гайдамацькому ватажкові за його відчайдушність, товариськість, сміливість (чи й зухвальство), справедливість, проникливість, байдужість до накопичення, організаторські здібності.

Фіш не тільки протиставляє гайдамаків запорожцям, а й Гонту – Хмельницькому. Показова в цьому плані розмова Гонти з уманським губернатором Браніцьким. На запитання Гонти, чим вони із Залізником гірші від Хмельницького (адже обоє нищили «ляхів і жидів»),

урядовець відповідає, що Хмельницький карав винних, а вони, мовляв, знущаються над невинними.

А в «Оповіданнях...» автор є уже дещо суперечливим (критичнішим): з одного боку, ототожнює діяння гайдамаків і «шайки» Мамаю та інших ватажків, а з іншого – уже певною мірою протиставляє гайдамацького ватажка Залізняка Мамаю. Першого визнає очільником селянства, повсталого на боротьбу за волю і релігію, а другого вважає звичайним розбійником: “Czym ci rozbójnicy różnili się od Żeleźniaka? Niczym. I Mamaj, jak Żeleźniak, mógłby zostać pamiętnym, jeśliby okoliczności czasowe postawiły go jak tamtego na czele zbuntowanego chłopstwa i prosty napad rozbójnika przeobraziły na walkę za swobody i religię. Lecz że wtedy tak jeszcze być nie mogło, więc Mamaj został prostym rozbójnikiem i tak skończył swój zawód” («Чим ці розбійники відрізнялися від Железняка? Нічим. І Мамай, як і Железняк, міг би стати пам'ятним, якби обставини часу поставили його як тамтого на чолі повсталого селянства й перетворили звичайний розбійницький напад на боротьбу за свободу й релігію. Але тоді так ще бути не могло, тому Мамай став звичайним розбійником і на цьому скінчив свою діяльність» [11, 280]).

У 3. Фіша Мамай є одним із важливих персонажів у системі художніх образів, з ним пов'язана тема гайдамаччини. Так, у повісті «Зося Житкевичівна» Мамай очолює «банду» гайдамаків, яка грабувала «ляхів» і до яких пристав син Житкевича – «лях» Павел. Мамай закохався у дочку Житкевича Зосю і просить її у старого Житкевича, натомість обіцяє повернути сина, зниклого багато років тому.

Мамай пояснює свою поведінку особистою образою: мовляв, удався до грабунку, мордувань, бо його, володаря степів, що панував над Інгулом і Сутоклією, «крамарі», «свинопаси», «лихварі», «п'явки хрещеного люду» [11, 300] не шанували, не приходили з гостинцями, хоча торгували із Січчю, ходили по сіль, рибу.

3. Фіш, як і Мальчевський, облюбував постать Мамаю не випадково, зробивши його героєм свого твору.

Слово «мамай» могло бути прізвищем козака, але згодом набуло узагальнюючого значення, як синонім до «козак», «запорожець», «гайдамака», «розбишака», «волоцюга». Утім існували реальні особи, які за часів

козаччини (і раніше) мали прізвище Мамай. Приміром, золотоординський полководець Мамай, військо якого розбито під час Куликовської битви 1380. Його нащадки отримали звання князів Глинських. Наприкінці XV ст. князь Богдан Федорович Глинський-Мамай був старостою Черкаським, брав участь у створенні перших козацьких формувань і 1493 здобув турецьку фортецю Очаків, що прославило його прізвище в Європі. Саме тоді слово «мамай» тісно переплелось із поняттям «козак». Багато реальних Мамаїв злилися в один образ, перетворившись на Мамая міфічного, невмирущого. Легендарний Мамай уподібнився християнським Святим... Прізвище Мамай зафіксовано у багатьох топонімах, поширених переважно від Холодного Яру до Південного Бугу (тер. Черкащини, Кіровоградщини, Миколаївщини) [див.: 1].

У багатьох учених-етнографів, письменників є згадки про дуб Мамая, що знаходився на території Чигиринського повіту (можливо, у Холодному Яру). Про цей дуб пише у своєму романі «Порубежники» Аполлон Скальковський¹: «Въ Киевской губернии Чигиринскаго уѣзда въ Бураковскомъ лѣсу по дорогѣ изъ казеннаго селенія Херсонки въ с. Нестеровку есть еще дерево, называемое Мамаевымъ дубом; стволъ его, необыкновенной толщины, весь избуравленъ отыскивателями кладовъ» [6].

Писав про дуб Мамая і француз Домінік П'єр Де ля Фліз², який залишив нам дев'ять так званих альбомів — рукописних книг, які,

1 Аполлон Олександрович Скальковський (пол. Apollo Skalkowski 1808-1899), як гласить українська «Вікіпедія», український і російський історик польського походження (у польській «Wikipedii», на жаль, немає відповідної статті про нього). Скальковський автор ряду історичних праць з минулого України (історія Новоросії, Запорозької Січі, гайдамаччини), які не втратили своєї актуальності й до сьогодні, оскільки в них використані цінні документи, що не збереглися до наших днів. Він є автором публіцистичних статей, історичних романів («Кагальничанка», «Хрустальная балка», «Братья Искупители», «Мамай»). Сучасники називали його «Геродотом Новоросійського краю». В Одесі з Аполлоном Скальковським познайомився Міцкевич і присвятив йому вірш («Do imionnika Apollona Skalkowskiego» («В альбом А. Скальковському»)).

2 Домінік П'єр Де ля Фліз – етнограф, дослідник, художник, публіцист, доктор медицини (хірург у війську Наполеона), хірург Імператорської Московської медико-хірургічної академії, член Імператорського академічного медичного Віленського та Київського товариств, надвірний радник.

крім численних малюнків, містять краєзнавчий і етнографічний опис Київщини. На двох малюнках він зобразив «разбойника Мамая» і «Мамаєв Дуб». У пояснювальному тексті свого рукописного альбому Де ля Фліз зафіксував народні перекази про Мамая: «Серед народу поширена також розповідь про розбійника на ім'я Мамай, зображення якого зустрічається у багатьох хатах. Він сидить під дубом, грає на бандурі, віддалік на дереві висить чоловік. У Чигиринському повіті поблизу села Черкас мене водили до величезного, вже давно всохлого дуба. Його називають дубом розбійника Мамая. Колись у затінку цього дуба він влаштував своє пристановище, а на гіллі цього дерева вішав поляків і жидів, які потрапляли йому до рук, та й його самого на ньому пізніше повісили». На малюнку Де ля Фліза «Мамаєв Дуб» (факсимільна частина) зазначено: «срисованный съ натуры. Сей Дубъ находится въ урочищѣ Васильковскомъ — мотренинской возлѣ деревни Херсонкы, Чигринскаго уезда, дачи у котораго разбойникъ Мамай часто весьма располагался таборомъ, какъ говоритъ мѣстное преданіе. Дубъ сей 3 аршинъ при раздѣленіи вѣтвей и старожилы говорятъ что около ста лѣтъ какъ дерево это безъ листьа. Надобно полагать что Мамай существовалъ назадъ далеко за сто лѣтъ. Во время пребывания у сего дерева, пиры его обозначались кровавою мезью на полякахъ и жидахъ которыхъ попадавшихся въ его руки, он ѣ вѣшалъ на вѣтвяхъ сего дуба, на которомъ и самъ пойманъ по роспоряженію польскаго правительства повешень» [6].

Про цей дуб, імовірно, чув і З. Фіш, який мандрував Черкащиною, зокрема і Чигиринщиною [див.: 11, 278-280].

Як представник «української школи» в польському письменстві, З. Фіш визнає вплив на нього її старших представників. У книзі «Opowiadania i krajobrazy. Szkice z wędrówek po Ukrainie» стверджує, що Україна в його уяві постає крізь призму їхніх творів, у тім числі Мальчевського: «Pomimo niezaprzeczonych korzyści przemysłowego życia, w jakim rozwija się Ukraina, czemu ze wstrętem patrzę zawsze na te fabryczne mury, na ten ruch ciągły na jej polach i drogach? Oto dlatego, żem przywykł widzieć zawsze kraj ten w odbłasku poetycznym, że jego przeszłość obfita w krew i boje oddziaływała z lat młodzieńczych inaczej na

mój umysł i te szlaki i te pola wyobrażam sobie dotąd poetyczną pustynią, owym tajemniczym nasiennikiem tylu dum i rapsodów Malczewskiego, Goszczyńskiego i Bohdana!» [11, 405].

А в повісті «Тарасова ніч» епіграфами до твору використано рядки з «Марії». Як слушно зауважує Р. Радишевський: “Warto przy okazji zauważyć, iż w Nocy Tarasowej, zapewne za Antonim Malczewskim, na przestrzeni całego niemal utworu Ukraina przedstawiona została w barwach pesymistycznych, jest bowiem tajemnicza, zagadkowa i demoniczna. O tym, iż twórczość Malczewskiego funkcjonowała w świadomości literackiej Zenona Fisza podczas pisania omawianej tu powieści, świadczy chyba najlepiej epigraf do rozdziału V Nocy Tarasowej, który zapożyczono z poematu Maria:

I pusto, tęskno, smutno jak gdy szczęście minie,
I pusto, tęskno, smutno w bujnej Ukrainie!”

(«Варто при нагоді зазначити, що в «Тарасовій ночі», мабуть слідом за Антонієм Мальчевським, майже протягом усього твору Україна представлена в песимістичних барвах, оскільки вона таємнича, загадкова, демонічна. Про те, що творчість Мальчевського функціонувала в літературній свідомості Зенона Фіша під час написання ним згаданої тут повісті, чи не найкраще свідчить епіграф до V розділу «Тарасової ночі», запозичений із поеми «Марія»:

I pusto, toskno, sumno, jak коли щастя не стало,
I pusto, toskno, sumno na piśnĳ Ukrainĳ!» [13, 60]).

В іншому творі (“Pamiętnik legitymującego się szlachcica”) згадка про «Марію» знадобилася З. Фішу для створення ідилічно-сентиментальної картини вранішнього чаювання у Горніцьких – на тлі чудової природи, в оточенні юних красунь: “O! któż z was, szczęśliwi mieszkańcy wioski, nie zna przyjemności naszej wiejskiej, porannej herbaty, kiedy zebrani w kółko przyjazne i poufne, gwarzym na balkonie, okrytym powojami i kwieciami; kiedy jedna czy dwie osóbkі, równie świeże i nadobne jak kwiaty, w bieli jak lilie, w kolorach jak róże, z oczkami jak

zorce, ozdabiają to kółko, darząc nas jak niebo pogodą i szczęściem; kiedy przed nami leżą nuty, poezje, gazety i książki... Motyl usiada na pyłkach Zaleskiego, konwalia wyciągnęła szyjkę i białą swą główkę jak zadumana kochanka zwiesza nad Marią Malczewskiego... Taką była herbata u Hornickich” («О! хто з вас, щасливі мешканці сіл, не знає насолоди нашого сільського ранкового чаювання, коли ми збиралися в дружньому та довірливому колі, розмовляли на балконі, вкритому в’юнком та квітами; коли одна або дві маленькі особи, свіжі й гарні, як квіти, у білому, як лілії, у барвах, як ружі, з очима, як зорі, прикрашають це коло, обдаровуючи нас, як небо, спокоєм і щастям; коли перед нами лежать ноти, поезії, газети і книжки... Метелик сидить на пилках Залеського, конвалія витягає шийку і схиляє свою білу голівку, як задумана кохана, над Марією Мальчевського... Таким було чаювання у Горніцьких») [10, 320]).

У цьому творі Марія Мальчевського, як і Зорина Залеського, є жіночим ідеалом, еталоном, що засвідчує розмова протагоніста-наратора з Юзею: “Razu jednego, kiedyśmy powtórzyli kilka ustępów naszych wieszczy, Józia zamyśliła się i zapytała:

– Powiedz mi pan, nie znalazłeś żadnej kochanki któregośkolwiek z tych dziwnych ludzi?

– Żadnej – odpowiedziałem. – Wiem jednakże, iż wzory były dalekie ideałów.

– To samo i u mnie mówiono; wszakże dla porównania, byłaby to rzecz nader ciekawa znać te wybrane istoty! Dziwna! – dodała po chwili – a im się zapewne zdało, że te rysy zdjęte z ich wdzięków? Wątpię. Dla poetów byleby był punkt wyjścia, byleby coś było na temat... dalej dopełniają wszystko ideały. Pan jesteś mężczyzną, powiedz mi otwarcie, ale otwarcie – dodała z przyciskiem – bez tych nudnych waszych komplementów, co je ekspensujecie jak pomadę: czy można pomiędzy nami spotkać coś podobnego jak na przykład Maria Malczewskiego, jak Zoryna Bohdana?” [10, 323]).

3. Фіш знав і високо цінував творчість Г. Квітки-Основ’яненка: “... pisma Małorusina Osnowjanenka (Kwitki) zalecamy każdemu, kto chciałby rozpatrzyć się bliżej w tym plemieniu (українцями, козаками. – Л,Р), tyle do nich prawdy i życia wniósł autor z obcych już czasów” [11,

192]. Тож М. Налєпа підкреслює вплив на З. Фіша творчості українського письменника. Приміром, у колоритному описі ярмарку в Медведівці науковець убачає цитати з повісті Г. Квітки-Основ'яненка ("Jego specyfikę oddaje cytataми z powieści Osnowjanenki" [12, 66]). До сказаного додамо, що й наведеному вище епізоді чаювання в Горніцьких, на наш погляд, відчутні сентиментально-ідилічні нотки творів Г. Квітки-Основ'яненка (зменшувально-пестлива лексика, опоетизовані запитання, емоційні вигуки, порівняння тощо).

Підсумовуючи сказане, зауважимо, що в життєтворчості З. Фіша і А. Мальчевського можна помітити чимало точок дотику. Ми окреслили лише деякі з них, тож сподіваємося на подальші наукові дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бушак, С. М. (2013). Козак Мамай. У *Енциклопедія сучасної України* / ред. кол.: І. М. Дзюба [та ін.]; НАН України, НТШ. Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. <https://esu.com.ua/article-7853> (дата звернення: 10.02.2025).
2. Дві сотні років тому в Україні і в Європі вірили, що Мамай – це реальний козак з Чигиринщини. (2023). *Procherk*. <https://procherk.info/news/7-cherkassy/109298-dvi-sotni-rokiv-tomu-v-ukrayini-i-v-evropi-virili-scho-mamaj-tse-realnij-kozak-z-chigirinschini> (дата звернення: 10.02.2025).
3. Коцур, В. П., Потапенко, О. І., & Куйбіда, В. В. (ред.). (2015). *Енциклопедичний словник символів культури України* (5-е вид.). ФОП Гаврищенко В. М. <https://archive.org/details/slovnysymboliv/page/n475/mode/2up?view=theater> (дата звернення: 16.09.2025).
4. Іваничук, Р. (2004). Замок. *Березіль*, (1), 8–50.
5. Іваничук, Р. (2000). *Мальви (Яничари). Орда*. Євроекспрес.
6. Козак Мамай. (6. р.). *Вікіпедія*. https://uk.wikipedia.org/wiki/Козак_Мамай (дата звернення: 16.09.2025).
7. Кудіна, О. (2018). Антоній Мальчевський – поляк за походженням, українець по духу. *Львівська обласна наукова бібліотека*. <https://lib.rv.ua/sections/items/107?module=virt#gsc.tab=0> (дата звернення: 10.02.2025).
8. Сеніна, Т. (2009). Антоній Мальчевський. Слідами основоположника «української школи» в польській літературі до його помешкання в Кременці. *Міжнародний інститут слов'янознавчих студій*. <https://mjisk.te.ua/uk/dijalnist/naukova-dijalnist/35> (дата звернення: 16.09.2025).

9. Сімович, О. (2000). Знак, образ, ритуал, символ: проблеми семантики. У *Матеріали Міжвузівського науково-практичного семінару з проблем сучасної семіотики* (Вип. 5, с. 10–17). Черкаси.
10. Fisz, Z. (2017). *Noc Tarasowa (Proza)*. Wydawnictwo Prymat.
11. Fisz, Z. (2020). *Opowiadania i krajobrazy. Szkice z wędrówek po Ukrainie*. Wydawnictwo Prymat.
12. Nalepa, M. (2020). Zenon Fisz i Ukraina – oczekująca na “jakiego Waltera Scotta, gdyby Coopera” (Opowiadania i krajobrazy, 1856). W: Z. Fisz, *Opowiadania i krajobrazy. Szkice z wędrówek po Ukrainie* (s. 15–74). Wydawnictwo Prymat.
13. Radyszewski, R. (2017). Kozaccy watażkowie w twórczości Zenona Fisz: Konaszewicz w Białogrodzie i Noc Tarasowa. W: Z. Fisz, *Noc Tarasowa (Proza)* (s. 49–62). Wydawnictwo Prymat.

REFERENCES

1. Bushak, S. M. (2013). Kozak Mamaj. In *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy* / red. kol.: I. M. Dziuba [ta in.]; NAN Ukrainy, NTSh. Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy. Retrieved 10.02.2025 from <https://esu.com.ua/article-7853> [in Ukrainian]
2. Dvi sotni rokiv tomu v Ukraini i v Ievropi virily, shcho Mamai – tse realnyi kozak z Chyhyrynshchyny. (2023). *Procherk*. Retrieved 10.02.2025 from <https://procherk.info/news/7-cherkassy/109298-dvi-sotni-rokiv-tomu-v-ukrayini-i-v-evropi-virili-scho-mamai-tse-realnij-kozak-z-chigirinschini> [in Ukrainian]
3. Kotsur, V. P., Potapenko, O. I., & Kuibida, V. V. (Eds.). (2015). *Entsyklopedychnyi slovnyk symvoliv kultury Ukrainy* (5-e vyd.). FOP Havryshenko V. M. Retrieved 16.09.2025 from <https://archive.org/details/slovnysymvoliv/page/n475/mode/2up?view=theater> [in Ukrainian]
4. Ivanychuk, R. (2004). *Zamok. Berezil*, (1), 8–50. [in Ukrainian]
5. Ivanychuk, R. (2000). *Malvy (Yanychary)*. Orda. Yevroekspres. [in Ukrainian]
6. Kozak Mamaj. (2018). *Vikipediia*. Retrieved 16.09.2025 from https://uk.wikipedia.org/wiki/Kozak_Mamai [in Ukrainian]
7. Kudina, O. (2018). Antonii Malchevskiy – poliak za pokhodzhenniam, ukrainets po dukhu. *Lvivska oblasna naukova biblioteka*. Retrieved 10.02.2025 from <https://libr.rv.ua/sections/items/107?module=virt#gsc.tab=0> [in Ukrainian]
8. Senina, T. (2009). Antonii Malchevskiy. Slidamy osnovopolozhnyka “ukrainskoi shkoly” v polskii literaturi do yoho pomeshkannia v Kremen-tsi. *Mizhnarodnyi instytut slov’ianoznavchykh studii*. Retrieved 16.09.2025 from <https://mjksk.te.ua/uk/dijalnist/naukova-dijalnist/35> [in Ukrainian]

-
9. Simovych, O. (2000). Znak, obraz, rytuał, symbol: problemy semantyki. In *Materialy Mizhvuzivskoho naukovy-praktychnoho seminaru z problem suchasnoi semiotyki* (Vol. 5, pp. 10–17). Cherkasy. [in Ukrainian]
 10. Fisz, Z. (2017). *Noc Tarasowa* (Proza). Wydawnictwo Prymat. [in Polish]
 11. Fisz, Z. (2020). *Opowiadania i krajobrazy. Szkice z wędrówek po Ukrainie*. Wydawnictwo Prymat. [in Polish]
 12. Nalepa, M. (2020). Zenon Fisz i Ukraina – oczekująca na “jakiego Walter-Scota, gdyby Coopera” (Opowiadania i krajobrazy, 1856). W: Z. Fisz, *Opowiadania i krajobrazy. Szkice z wędrówek po Ukrainie* (s. 15–74). Wydawnictwo Prymat. [in Polish]
 13. Radyszewski, R. (2017). Kozaccy watażkowie w twórczości Zenona Fisz: Konaszewicz w Białogrodzie i Noc Tarasowa. W: Z. Fisz, *Noc Tarasowa (Proza)* (s. 49–62). Wydawnictwo Prymat. [in Polish]